POLITICI IMPERIALE ŞI TOLERANŢĂ ÎN IMPERIUL ROMAN TÂRZIU

Adrian HUSAR

Abstract

In the 4th-century Roman empire –the age of authority *par excellence*– the emperor, absolute dictator though he was, ruled by consensus, and consensus could only be maintained at the price of compromise.

Valentinian I and Valens were largerly indifferent to the diversity of religious belief in their worlds, and both tried primarily to maintain the *staus quo ante Iulianum* by privileging Christianity while not attacking paganism. Indeed, pagans and Christians seem to have coexisted quite comfortably through both of their reigns.

This paper investigates the dramatic magic and treason trials that have often been used to brand both emperors as persecutors of pagans. In both instances, however, the emperors were attacking „magic", not paganism as such, and even contemporaries regarded their actions, and particularly those of Valens, as justified, albeit extreme. Many 4th-century emperors attacked religious dissenters, but very few suffered a catastrophic fate like Valens's to prove, in the eyes of contemporaries, that they had provoked the wrath of the divine.

What bothered the emperors was thus the specter of the occult. The fear of magic more broadly, and of its near relative astrology, haunted both emperors. Unfortunately for those whom Valentinian I and Valens prosecuted, the boundaries between magic (*maleficium, veneficium, goetheia, manganeia*) and religion were far from apparent.

The Rome trials were an attack on *maleficium* in its various guises and manifestations; they were aimed against magic, poisoning, adultery and perversion, and they affected not just aristocrats but also commoners. The Antioch treason trials reveal a broader plot orchestrated by imperial courtiers; this was a palace conspiracy, perhaps a conspiracy centred among the *notarii*. Thus, a group of imperial officials, dissatisfied with their rough emperor („rustic tyrant"), began seeking divine input about his successor.

Magic and treason trials pocked the bloody surface of imperial politics throughout the 4th century, leaving all subjects aware of the consequences of prognosticating the fate of an emperor. Where Valentinian I and Valens –both emperors were notoriously hot-tempered– went wrong was in allowing their magic and treason trials mushroom out of control. The denunciation of Valentinian's and Valens's handling of the magic trials began immediately after the death of each emperor. More reprehensible, to ancients as also to moderns, was the zeal with which Valentinian I and Valens attacked those whom they feared.

Împăraţii secolului IV, monarhi absoluţi, cârmuiau lumea romană prin consens, iar acesta putea fi menţinut doar cu preţul compromisului[i]. Astfel, cârmuitorii care nu respectau principiul clemenţei, nu numai că violau un cod al civilităţii, dar îşi subminau temelia propriei autorităţi[ii].

În general, Valentinian I şi Valens s-au conformat acestei linii de conduită. Ambii împăraţi pannonici au acceptat diversitatea religioasă a lumii romane[iii], au încercat să menţină *status quo*-ul care privilegia creştinismul (*status quo ante Iulianus*)[iv], fără însă a agresa păgânismul[v]. Domniile celor doi împăraţi pannonici corespund unei perioade de restabilire şi stabilizare a creştinismului. Aşa cum se va vedea însă, există anumite diferenţe între politica religioasă a lui Valentinian I şi cea a lui Valens[vi]. Spre deosebire de fratele său, Valentinian I nu s-a implicat în controversele teologice ale epocii, fiind preţuit de Ammianus pentru neutralitatea sa[vii]. Unii istorici moderni, precum F.J. Wiebe au văzut în conspiraţia din 371 (în care au fost implicaţi

BDD-A23777 © 2007 Editura Universităţii „Petru Maior"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:43:37 UTC)

mai mulţi aristocraţi din Imperiul de Răsărit, majoritatea păgâni) un puci al „opoziţiei păgâne" (pro-Iulianică) împotriva lui Valens[viii].

Cu toate acestea, la începutul domniei celor doi fraţi pannonici nu întâlnim indicii care să sugereze un atac sistematic împotriva păgânismului[ix]. Dimpotrivă, o constituţie imperială a lui Valentinian I din 371 permitea practicarea anumitor forme de divinaţie[x]. De altfel, în 384 (după pe Gratianus repudiase titlul de *Pontifex Maximus*, şi altarul zeiţei Victoria fusese mutat din curia Senatului), delegaţia senatorială condusă de Symmachus îi solicita lui Valentinian II revenirea la climatul de toleranţă şi libertate religioasă din vremea divinului său părinte[xi]. Aşadar, în anii 380' Valentinian I devenise un model emblematic al toleranţei religioase.

Cât priveşte atitudinea faţă de păgânism, o poziţie similară este de presupus şi în cazul lui Valens[xii]. Temple păgâne au continuat să fie construite sau restaurate sub ambii împăraţi pannonici[xiii], preoţii păgâni au continuat iniţierile în cultele misterice[xiv], iar păgânii au deţinut în continuare poziţii importante –în număr aproape egal cu creştinii– la ambele curţi imperiale, atât în Răsărit[xv] cât şi în Apus[xvi]. Theodoret îl blamează pe Valens pentru că le-a permis păgânilor să-şi celebreze public riturile la Antiochia[xvii] şi, în fapt, nu există evidenţe care să ateste distrugerea templelor păgâne în Răsărit sub Valens[xviii]. Aşadar, asemenea fratelui său, Valens s-a acomodat cu existenţa politeismului tradiţional[xix].

Dacă cei doi fraţi pannonici au limitat practicarea ritualurilor păgâne (*e.g.*, interzicerea sacrificiilor nocturne[xx]), ei nu s-au arătat niciodată extrem de intransigenţi în privinţa acestor interdicţii. Astfel, în Ahaia, aflată sub jurisdicţia proconsulului păgân Vettius Agorius Praetextatus[xxi], continuă să fie celebrate misterele nocturne de la Eleusis[xxii], iar la Delphi celor doi împăraţi pannonici li se înalţă statui în calitatea lor de „binefăcători"[xxiii]. Sursele literare atestă continuarea ritualurilor nocturne consacrate lui Dionysus, Demeter şi Kore la Antiochia, Alexandria[xxiv] şi Petra, iar datele arheologice indică continuarea misterelor nocturne consacrate zeiţelor Demeter şi Kore la Corinth în timpul domniei lui Valens[xxv].

Din această perspectivă a coexistenţei dintre păgâni şi creştini, terifiantele procese de magie de la Roma şi Antiochia nu par a fi fost o tentativă a puterii imperiale de a strivi practicile religioase păgâne sau de a elimina un anumit grup de păgâni[xxvi]. Pe de altă parte, procesele de la Roma şi Antiochia reflectă mai curând tensiuni sociale decât voinţa autorităţii imperiale de a eradica politeismul[xxvii].

În statul roman, magia[xxviii] –considerată o activitate religioasă subversivă (ca şi astrologia[xxix] şi theurgia[xxx]) – era percepută ca o ameninţare la adresa puterii imperiale şi, ca atare, practicanţii ei (păgâni, creştini sau „eretici"[xxxi]) erau acuzaţi de lezarea maiestăţii imperiale

BDD-A23777 © 2007 Editura Universităţii „Petru Maior"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:43:37 UTC)

şi persecutaţi[xxxii]. În 370, Valens interzice practicarea astrologiei, asociată cu artele oculte[xxxiii]. Deosebindu-se de religia civică tradiţională, magia şi astrologia constituiau, fără îndoială, faţeta misterioasă şi privată a religiozităţii antice, însă –din nefericire pentru cei persecutaţi de Valentinian I şi Valens– frontiera dintre magie (*maleficium, veneficium, goeteia, manganeia*) şi religie era extrem de vagă[xxxiv]. Pentru păgâni şi creştini, deopotrivă, magia era orice formă de ritual ce putea fi denunţată ca ilicită[xxxv].

Problemele au apărut la finele anului 369, la Roma unde un ex-*vicarius*, Chilo şi soţia lui, Maxima, au acuzat trei indivizi (între care şi un *haruspex*, Campensis) de tentativă de otrăvire[xxxvi]. Însărcinat cu investigaţiile de rigoare pentru urgentarea judecării, pannonianul Maximinus[xxxvii], *praefectus annonae*, l-a informat pe Valentinian I că era vorba de crime grave (practici magice ilicite, imoralitate scandaloasă) în care era implicată elita senatorială. Împăratul ordonă investigarea tuturor potenţialelor activităţi vicioase –*maleficium*, pe care le asimila abuziv celor de lezarea maiestăţii şi înaltă trădare[xxxviii]. Astfel este încălcat privilegiul aristocraţiei senatoriale[xxxix] de a se sustrage tratamentului infamant (tortura)[xl]. Sub conducerea lui Maximinus[xli] -*spiritus ferini latronem*[xlii], promovat *vicarius urbis*, până în 372, şi apoi sub succesorii săi –Ursicinus, Simplicius şi Doryphorianus– anchetele şi procesele au continuat la Roma până în 375. Cetăţenii Romei –şi, cu deosebire, elita senatorială– au trăit într-un climat de teroare până la sfârşitul domniei lui Valentinian I.

Elita senatorială a perceput procesele ca o manifestare a lipsei de consideraţie şi a adversităţii împăratului faţă de aristocraţia romană[xliii]. În cursul proceselor au fost puşi sub acuzare 17 membri ai elitei senatoriale[xliv] –inclusiv femei şi adolescenţi–, adică o fracţiune semnificativă a aristocraţiei romane; dintre aceştia 9 au fost executaţi, 3 exilaţi şi 4 achitaţi[xlv]. Indignaţi, senatorii romani considerându-se victimele unei vânători de vrăjitoare, au reclamat împăratului atât iregularităţile procedurale[xlvi] cât şi imixiunea unor non-romani (membri anturajului pannonic al lui Valentinian) în tradiţionalul sistem roman al justiţiei[xlvii].

Totuşi, procesele de la Roma (368/369 – 371/374) –care au dus la deteriorarea serioasă a relaţiilor dintre împărat şi senat[xlviii]– nu par a fi fost o epurare îndreptată exclusiv împotriva unui grup de păgâni, de vreme ce unii dintre acuzaţi erau creştini[xlix]. Mai mult, în perioada de apogeu a proceselor (371)[l], Valentinian I distinge între divinaţia păgână tradiţională (*haruspicina*) şi asocierea criminală cu aşa-numitul *maleficium*[li]. Aşadar, ţinta proceselor de la Roma a fost nu ansamblul practicilor păgâne (*i.e.*, eliminarea politeismului), ci acest concept vag – *maleficium* (rău criminal)[lii], în variatele sale forme de manifestare: magia/riturile oculte, otrăvirea, adulterul, perversiunea sexuală (*stuprum*)[liii].

BDD-A23777 © 2007 Editura Universităţii „Petru Maior”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:43:37 UTC)

La mai puţin de un an după ce procesele de la Roma atingeau momentul de apogeu, la începutul anului 372, Valens şi miniştrii săi iniţiau, la Antiochia, o serie similară de procese de magie şi trădare în jumătatea răsăriteană a Imperiului[liv]. Seria proceselor de la Antiochia debutează prin acuzele de tentativă de otrăvire aduse de Fortunatianus[lv], *comes rei privatae*, lui Anatolius şi Spudasius, doi oficiali corupţi ai palatului – şi acoliţilor lor, vrăjitorul Palladius şi astrologul Heliodorus. Întrucât magia şi otrăvirea erau asimilate înaltei trădări, punându-se astfel problema aşa-numitului *veneficium*, cazul intră sub jurisdicţia prefectului pretorian Domitius Modestus[lvi].

În cursul anchetei, Palladius dezvăluie conspiraţia –implicând magia şi divinaţia[lvii]– care ameninţa tronul lui Valens[lviii]. Potrivit lui Palladius, conspiratorii (Fidustius, ex-guvernator, Heliodorus, *praepositus cubiculariorum* şi Hilarius, *notarius*), uzând de arta oraculară, au construit un tripod din ramuri de laur pentru a afla numele succesorului lui Valens: ΘΕΟΔ[lix] şi, prin Euserius, *vicarius Asiae*, i-au comunicat profeţia indicată de oracol lui Theodorus[lx], *secundicerius notariorum*, dintr-o ilustră familie gallică, care-l urmase pe Iulianus în Răsărit în 361. Astfel, de la restrânsa coterie iniţială –vârful conspiraţiei– s-a ajuns la acuzarea unui larg cerc de filosofi şi oficiali, majoritatea acestora având legături cu Asia Minor, a cărei lume intelectuală şi culturală îi era străină lui Valens[lxi].

În urma raportului primit, Valens ordonă instituirea unui tribunal la Antiochia (Antakya)[lxii], prezidat de Modestus. Suspecţi din întregul Imperiu de Răsărit sunt aduşi la Antiochia, iar Valens ordonă judecătorilor[lxiii] să fie condamnaţi toţi la moarte, printr-un verdict în bloc[lxiv]. În cursul acestei a doua faze a proceselor[lxv], locuitorii Antiochiei sunt martorii unui funest spectacol al terorii: cărţile oraculare şi de magie sunt confiscate şi arse, iar moartea pluteşte în aer[lxvi]. Printre cei executaţi se numărau Hilarius[lxvii], Patricius[lxviii], Diogenes[lxix], guvernator al Bithyniei, Alypius[lxx], ex-viceguvernator al Britanniei, filosoful Simonides[lxxi], ca şi confidentul lui Iulianus, flamboiantul filosof Maximus[lxxii] din Ephesus, decapitat în oraşul său natal.

În a treia şi ultima fază a proceselor, Festus[lxxiii], *proconsularis Asiae*, în emulaţie cu amicul său Maximinus[lxxiv] (ajuns *praefectus praetorio Galliarum*, după instrumentarea proceselor de la Roma), a continuat investigaţiile privitoare la arta prohibită a magiei – conexându-le cu fermentul conspiraţiei iniţiale[lxxv].

Deşi situaţia din Occident şi cea din Orient par a fi similare, ele nu sunt identice: dacă în ambele cazuri începutul anchetelor este legat de suspiciuni cu privire la otrăvire, procesele transformându-se într-o vânătoare de vrăjitoare împotriva celor suspectaţi de practicarea artei

BDD-A23777 © 2007 Editura Universităţii „Petru Maior”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:43:37 UTC)

prohibite a magiei, este de observat că în timp ce procesele de la Roma n-au dezvăluit vreo ameninţare evidentă la adresa puterii imperiale, procesele de la Antiochia au pus în lumină firele unei conspiraţii ce ameninţa tronul lui Valens[lxxvi].

Istorici ca F.J. Wiebe au văzut în acestă conspiraţie o formă articulată a opoziţiei păgâne ce viza resuscitarea imperiului politeist al lui Iulianus[lxxvii]. Chiar dacă majoritatea celor implicaţi erau păgâni –care au uzat de practici oraculare/theurgice– pentru a afla numele succesorului lui Valens, există puţine evidenţe care să probeze conexiuni ferme cu anturajul lui Iulianus. Dintre apropiaţii Apostatului care au fost incriminaţi –Theodorus şi Maximus din Ephesus–, doar primul a participat la cabală. Pe de altă parte, mulţi dintre amicii lui Iulianus, în majoritatea lor filosofi păgâni, au supravieţuit în timpul domniei lui Valens, fără a avea de suferit în timpul proceselor de la Antiochia[lxxviii]. Însă, fără îndoială că – după experienţa revoltei lui Procopius (365-366)[lxxix] –, Valens se simţea ameninţat de o conspiraţie a „Iulianiţilor". Draconicele anchete judiciare n-au probat însă această eventualitate.

Pivotul în jurul căruia a fost orchestrată conspiraţia nu se afla între foştii aderenţi ai lui Iulianus şi nici în comunitatea păgână în ansamblul ei[lxxx], de vreme ce, printre cei incriminaţi, se aflau şi creştini[lxxxi].

Însă, în Antichitate, unii au văzut în acest complot o „conspiraţie a filosofilor"[lxxxii]. Mulţi filosofi păgâni – inclusiv cei implicaţi în conspiraţie – practicau o formă theurgică a neoplatonismului, extrem de popular în jumătatea răsăriteană a Imperiului[lxxxiii]. Reacţia acestor filosofi faţă de interdicţiile oficiale privitoare la activităţile lor cultice a fost, firește, nu revolta politică, ci replierea[lxxxiv]. La începutul deceniului opt, filosofii păgâni –care nu se aflau în poziţii de putere– nu aveau nici o posibilitate de a ameninţa tronul imperial şi, cu atât mai puţin, de a restaura imperiul păgân al lui Iulianus.

Dacă unii filosofi au ajuns să fie incriminaţi, acesta se datorează faptului că se aflau în legătură cu oficialii imperiali care au orchestrat complotul împotriva lui Valens[lxxxv] ale cărui calităţi erau departe de cele ale împăratului ideal[lxxxvi]. Între cei incriminaţi în procesele de la Antiochia se aflau *vicarius Asiae*, un funcţionar din *sacrae largitiones*, un *tribunus*, doi guvernatori şi trei *notarii*[lxxxvii]. După cum sugerează atât Eunapius[lxxxviii] cât şi Libanius[lxxxix], Valens s-a confruntat cu o conspiraţie de palat, urzită probabil de *notarii*[xc] – nemulţumiţi de diminuarea privilegiilor lor[xci]. Prin urmare, este întrutotul plauzibil ca un grup subversiv de birocraţi imperiali, nemulţumiţi de asprimea şi aroganţa unui „tiran rustic" ca Valens, să fi încercat prin mijloacele divinaţiei şi ale predicţiei astrologice[xcii] aflarea numelui succesorului lui Valens. Or, potrivit ideologiei imperiale, pronosticarea destinului unui împărat era prohibită[xciii].

BDD-A23777 © 2007 Editura Universităţii „Petru Maior"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:43:37 UTC)

Instigaţi şi manipulaţi de înalţi funcţionari ca Maximinus, Modestus şi Festus[xciv], atât Valentinian I cât şi Valens –a căror natură impulsivă şi temperament violent erau de notorietate[xcv]– n-au respectat principiul clemenţei, transformând actul de justiţie într-o sângeroasă persecuţie.

Denunţarea manierei brutale în care Valentinian I şi Valens au instrumentat procesele de la Roma şi Antiochia a început imediat după moartea lor. În cazul lui Valentinian I, Gratianus a fost oarecum complice la denigrarea reputaţiei părintelui său, chiar dacă a aruncat blamul exclusiv asupra odiosului Maximinus[xcvi]. La 1 ianuarie 376, la 44 de zile după moartea lui Valentinian, Gratianus trimitea senatului Romei un mesaj al reconcilierii –considerat de Symmachus drept vestitor al unei „noi epoci"[xcvii]–, iar în perioada imediat următoare adopta o serie de măsuri prin care era limitată delaţiunea şi interzisă torturarea senatorilor[xcviii]. Înalţii funcţionari care au prezidat procesele de la Roma –Maximinus, Simplicius şi Doryphorianus– au fost executaţi în prima jumătate a anului 376[xcix]. În această ambianţă mai relaxată, după cum o atestă sursele epigrafice, aristocraţia senatorială păgână continuă ritualurile de iniţiere în cultele misterice[c], iar Gratianus reconstruieşte templul Isidei de la Ostia[ci].

Aceleaşi sentimente faţă de împăratul defunct şi anturajul său, le întâlnim şi în Imperiul de Răsărit. Festus este demis şi moare curând, alunecând pe treptele templului zeiţei Nemesis din Smyrna[cii]. Moartea lui Valens –care ar fi ars de viu[ciii] la Hadrianopolis– este privită, atât de păgâni, cât şi de creştini, drept o pedeapsă divină pentru fărădelegile şi cruzimea lui[civ], iar Themistius, ajuns acum în serviciul lui Theodosius I, înfierează brutalitatea defunctului împărat[cv].

Într-adevăr, Valentinian I şi Valens au împins lucrurile mult prea departe, dincolo de limitele admise de principiul clemenţei şi de codul civilităţii, căruia i se conformau, deopotrivă, autocraţii şi elitele[cvi]. Ambii au iniţiat procesele de magie şi trădare cam în aceeaşi perioadă. Dacă procesele lui Valentinian n-au relevat vreo ameninţare serioasă a tronului imperial, procesele de la Antiochia au dezvăluit o asemenea ameninţare. Însă, nici în acest caz n-a fost vorba de o conspiraţie a foştilor aderenţi ai lui Iulianus, ci de o coterie a unor oficiali imperiali care au uzat de magie şi divinaţie pentru a-şi atinge scopurile. Conspiratorii au fost cu brutalitate persecutaţi pentru *crimen laesae maiestatis*[cvii]. Blamabil, pentru antici, ca şi pentru moderni, a fost, în primul rând, zelul neobişnuit cu care Valentinian I şi Valens şi-au reprimat potenţialii adversari politici.

Abrevieri:

BDD-A23777 © 2007 Editura Universităţii „Petru Maior"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:43:37 UTC)

*CAH*² = Averil Cameron, P. Garnsey (eds.), *The Cambridge Ancient History* (new edition), vol. XIII: *The Late Empire, AD 337-425*, Cambridge University Press, 1998.

LatAnt = G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (eds.), *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass. & London, 1999.

PLRE, I = A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris (eds), *The Prosopography of the Later Roman Empire*. I. *AD 260–395*, Cambridge University Press, 1971.

NOTES:

[i] P. Brown, *Politics and Persuasion in the Late Antiquity: Towards a Christian Empire*, Madison WI, 1992, p. 3-34 (*Devotio: Autocracy and Elites*), 41-47 (*Paideia and Power*). Pentru o comparaţie cu imperiul creştin din sec. V, cf. F. Millar, *A Greek Roman Empire: Power and belief under Theodosius II*, Berkeley, 2006, p. 192-234 (*Persuasion, Influence, and Power*).

[ii] P. Brown, *Christianization and Religious Conflict*, în *CAH*² XIII, 1998, p. 644: „*Power was associated with serenity and persuasive force".*

[iii] G. Fowden, *Varieties of Religious Community*, în G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (eds.), *Interpreting Late Antiquity:Essays on the Postclassical World*, Harvard UP, 2001,p. 82-93. Pentru modelul constantinian (transmis de Eusebius), şi imaginea ideală a unui Imperiu roman creştin, considerat ca o unică comunitate religioasă, cf. G. Fowden, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton UP, 1993, p. 85-97.

[iv] Pentru politica religioasă a lui Valentinian I şi Valens: Assunta Nagl, în *RE* II 14 (1948), col. 2198-2201, s.v. *Valentinianus* 1; A. Nagl, în *RE* II 14 (1948), col. 2111-2113, 2132-2135, s.v. *Valens* 3; R. Soraci, *L'imperatore Valentiniano I*, Catania, 1971, p. 123-129; M. Fasolino, *Valentiniano I. L'opera e i problemi storiografici*, Napoli, 1976, p. 19-25; A. Demandt, *Geschichte der Spätantike*, München, 1998, p. 92 sq; N. Lenski, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the 4th Century AD*, Berkeley, 2002, p. 211-263.

[v] Pentru situaţia păgânismului sub Valentinieni: G. Dagron, *L'empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Thémistios* [*Travaux et Mémoires* 3], 1968, p. 164-175; J.F. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, London, 1989, p.204-228; F.R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization, c. 370-529*, I, Leiden, 1993, p. 49-59; F.J. Wiebe, *Kaiser Valens und die heidnische Opposition*, Bonn [*Antiquitas* 44], 1995, p. 86-168; R. Lim, *Public Disputation, Power and Social Order in Late Antiquity*, Berkeley, 1995, p. 31-69.

[vi] Pentru perspectiva istoriografiei eccleziastice a sec. V asupra domniilor lui Valentinian I şi Valens în, cf. H. Leppin, *Von Constantin dem Großen zu Theodosius II. Das christliche Kaisertum bei den Kirchenhistorikern Socrates, Sozomenus und Theodoret*, Göttingen [*Hypomnemata* 110], 1996, p. 91-104.

[vii] Amm. Marc. 30, 9, 5. Cf. M. Humphries, *Nec metu nec adulandi foeditate constricta: the image of Valentinian I from Symmachus to Ammianus*, în J.W. Drijvers, D. Hunt (eds.), *The Late Roman World and its Historian: Interpreting Ammianus Marcellinus*, London, 1999, p. 124.

[viii] F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 106-111, 116-119..

[ix] N. Lenski, *op. cit.*, p. 213 sqq.

[x] *CTh* IX, 16, 9:*Testes sunt leges a me in exordio imperii mei datae, quibus unicuique,quod animo inbibisset, colendi libera facultas tributa est.*

[xi] Symmachus, *Rel.* 3, 19: *eum religionum statum petimus, qui divo parenti numinis vestri servavit imperium.*

[xii] N. Lenski, *op. cit.*, p. 11.

[xiii] *CIL*, VI, 102 = *ILS*, 4003 (Roma: *Porticus Deorum Consentium*, a. 367/368); *CIL*, VI, 754; *AÉ* 1933, 33. Pentru restaurarea templelor în Occident la finele sec. IV, cf. H. Bloch, *The Pagan Revival in the West at the End of the 4th Century*, în A. Momigliano (ed.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the 4th Century*, Oxford, 1963, p. 193-218.

[xiv] *CIL*, VI 499 = *ILS*, 4147 (a. 374); Zosimus 4, 18, 2-3; cf. J.F. Matthews, *Symmachus and the Oriental Cults*, în *JRS* 63, 1973, p. 175-195.

[xv] Fl. Eutolimius Tatianus, Aelius Palladius, Vindaonius Magnus şi Fortunatianus au deţinut poziţii influente până la sfârşitul domniei lui Valens, cf. R. von Haehling, *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amtsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie*, Bonn, 1978, p. 556-568.

[xvi] Mary Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome*, I, Cambridge UP, 1998, p. 382-387 (*Roman religion and Christian emperors: 4th and 5th centuries*).

[xvii] Theodoret, *Hist. Eccl.* 4, 24, 2-4 şi 5, 21, 3-4.

BDD-A23777 © 2007 Editura Universităţii „Petru Maior"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:43:37 UTC)

[xviii] G. Fowden, *Bishops and Temples in Eastern Roman Empire AD 320–435*, în *JThS* 29, 1978, p. 62; F. Trombley, *op. cit.*, p. 108-147.
[xix] Pentru acomodarea dintre păgâni şi creştini în cea mai mare parte a sec. IV, cf. F. Trombley, *op. cit.*, p. 1-35 (*The Legal Status of Sacrifice to 529*).
[xx] Zosimus 4, 3, 2; *CTh* IX, 16, 7 (9 sept. 364): *Ne quis deinceps nocturnis temporibus aut nefarias preces aut magicos apparatus aut sacrificia funesta celebrare conetur.* Cf. F. Pergami, *La legislazione di Valentiniano e Valente (364-375)*, Milano, 1993, p. 76; F.J.Wiebe, *op. cit.*, p. 224-240.
[xxi] Zosimus 4, 3, 2-3. Cf. *PLRE*, p. 722-724, s.v. *Vettius Agorius Praetextatus* 1; G. Fowden, *Polytheist religion and philosophy*, în *CAH²* XIII, 1998, p. 549; W. Liebeschuetz, *The Significance of the Speech of Pratextatus*, în Polymnia Athanassiadi, M. Frede (eds.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford UP, 2002, p. 185-205.
[xxii] *CIL*, III, 572 (a. 364/367).
[xxiii] *AÉ* 1949, 87: ἡ πόλις Δελφων τούς ευεργέτας ἀνέστησεν.
[xxiv] Chr. Haas, *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*, Johns Hopkins UP, Baltimore, 1996, p. 137 sq (*The Pagan Community*).
[xxv] N. Lenski, *op. cit.*, p. 218 şi nota 37.
[xxvi] *Ibidem*, p. 218-234.
[xxvii] G. Fowden, *Polytheist religion*…, p. 548 sq (*The attrition of polytheism*).
[xxviii] *LatAnt*, p. 552-533, s.v. *Magic* (John North); M. Dickie, *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*, Routledge, London, 2003, p. 124-141 (*Magic as distinctive cathegory in Roman thought*).
[xxix] *LatAnt*, p. 318-319, s.v. *Astrology* (Jamsheed K. Chosky).
[xxx] *Lat Ant*, p. 725-726, s.v. *Theurgy* (Sarah Iles Johnston). Pentru ritualurile teurgice esoterice, cf. G. Fowden, *The Egyptian Hermes: A Historical Approach to the Late Pagan Mind*, Princeton, 1993, p. 116-153, în special p. 128.
[xxxi] F. Trombley, *op. cit*, p. 246-282 (*App.* I).
[xxxii] *Ibidem*, p. 59-72 (*The Legislation against Sorcery*); M. Dickie, *op. cit.*, p. 251-272 (*Constrains of magicians under a Christian Empire*).
[xxxiii] *CTh* IX, 16, 8. Pentru conexiunea dintre astrologie şi magie în imaginarul antic, cf. F. Graf, *Magic in the Ancient World*, Cambridge Mass., 1997, p. 50-57 (*Naming the Sorcerer*), 205-206 (*Words and Acts*).
[xxxiv] Despre conexiunea dintre magie şi religiile cu mistere, cf. F. Graf, *op. cit.*, p. 96-117 (*How to Become a Magician: The Rites of Initiation*).
[xxxv] Mary Beard, J. North, S. Price, *op. cit.*, I, p. 232-236 (*The boundaries of Roman religion*).
[xxxvi] Despre procesele de la Roma: Amm. Marc. 28, 1, 1-57. Pentru interpretare: A. Alföldi, *A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire: The Clash Between Senate and Valentinian I*, London, 1979 (reprint), p. 65-84; H. Funke, *Majestäts– und Magieprozesse bei Ammianus Marcellinus*, în *Jarhbuch für Antike und Christentum* 10, 1967, p. 145-175; J.F. Matthews, *Western Aristocracies and Imperial Court AD 364-425*, Oxford, 1975, p. 56-63; *idem*, *The Roman Empire of Ammianus*, London, 1989, p. 209-217; M. Fasolino, *op. cit.*, p. 22-24; P. Hamblenne, *Une „conjuration" sous Valentinien ?*, în *Byzantion* 50, 1980, p. 198-225; A. Coşkun, *Ammianus Marcellinus und die Prozesse in Rome*, în *Tyche* 15, 2000, p. 63-92; N. Lenski, *op. cit.*, p. 220-223.
[xxxvii] *PLRE*, I, p. 577-578, s.v. *Maximinus* 7.
[xxxviii] Amm. Marc. 28, 1, 11-12.
[xxxix] Michele Renee Salzman, *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, Harvard UP, 2004, p. 19 sqq (*Defining the Senatorial Aristocracy*).
[xl] *CTh* IX, 35, 1 (8 iul. 368) stipula că, în cazurile de trădare –asimilate cu *crimina laesae maiestatis*–, senatorii nu se mai bucură de privilegiul de a se sustrage torturii.
[xli] Symmachus, *Ep.* 10, 3: *ferox ille Maximinus.*
[xlii] Amm. Marc. 28, 1, 38.
[xliii] M.R. Salzman, *op. cit.*, p. 98.
[xliv] *PLRE*, I, s.v. *Aginatius*; *Faltonius Probus Alypius* 13; *Anepsia*; *Avienus*; *Tarracius Bassus* 21; *Camenius* 1; *Cethegus; Claritas; Cornelius; Eumenius* 3; *Eusafius*; *Flaviana* 1; *Frontinus* 3; *Iulius Festus Hymetius; Lollianus; Marcianus* 10; *Paphius*. Pe lângă aceştia, mulţi *humiles* au avut o soartă similară, cf. Amm. Marc. 28, 1, 16: *aliique humiles publica morte oppetiverunt.*
[xlv] N. Lenski, *op. cit.*, p. 222.
[xlvi] A. Alföldi, *op. cit.*, p. 71 sq; P. Hamblenne, *op. cit.*, p. 217-222; J.F. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, London, 1989, p. 212.
[xlvii] Symmachus *Or.* 4, 9: *iudicio… alieno*; 4, 13 (după moartea lui Valentinian): *abrogata est externis moribus vis nocendi.*
[xlviii] A. Alföldi, *op. cit.*, p. 65-84; A. Piganiol, *L'empire chrétien (325-395)²*, Paris, 1972, p. 206.
[xlix] N. Lenski, *op. cit.*, p. 222, nota 63.
[l] Libanius, *Or.* 24, 17: οἱ πλείους οἰκιών ὀνομασών; Ieronim, *Chron.* s.a. 371: *plurimos Romae nobilium occidit.*
[li] *CTh* IX, 16, 9 (29 mai, 371). Cf. şi distincţia dintre *de maleficis et mathematicis* (*CTh* IX, 16) şi *de paganis, sacrificiis et templis* (*CTh* XVI, 10).
[lii] *CTh* IX, 16, 9: *cum maleficiorum causis; CTh* IX, 16, 10: *maleficiorum insimulatione adque invidia; CTh* IX, 38, 4: *maleficorum scelus.*
[liii] Despre preocuparea lui Valentinian I pentru moralitatea sexuală: Amm. Marc. 30, 9, 2; şi *CTh* III, 7, 1 (16 iul., 371). Pentru condamnarea adulterului în Imperiul Târziu, cf. Judith E. Grubbs, *Law and Family in Late Antiquity*, Oxford UP, 2000, p. 205-225 (*Breaking the Bond: Adultery and Divorce*).

BDD-A23777 © 2007 Editura Universităţii „Petru Maior"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:43:37 UTC)

[liv] Despre procesele de la Antiochia: Amm. Marc. 29, 1, 4 – 2, 28; Zosimus 4, 14, 1 – 15, 3; Libanius, *Or.* 1, 171-173; Socrates, *Hist. Eccl.* 4, 19, 1-7. Pentru interpretare: J.F. Matthews, *Ammianus...*, p. 204-228; F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 86-168; N. Lenski, *op. cit.*, p. 223-234.
[lv] *PLRE*, I, p. 369, s.v. *Fortunatianus* 1.
[lvi] *PLRE*, I, p. 605-608, s.v. *Domitius Modestus* 2.
[lvii] *LatAnt*, p. 412-413, s.v. *Divination* (Emilie Savage-Smith).
[lviii] Despre realitatea ameninţării: Amm. Marc. 29, 1, 15; Libanius, *Or.* 1, 171.
[lix] Amm. Marc. 29, 1, 28-32; Zosimus 4, 13, 3-4.
[lx] *PLRE*, I, p. 898, s.v. *Theodorus* 13. Cf. şi F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 111-116 care vede în Theodorus un *alter Iulianus*.
[lxi] Despre Asia Minor ca şi centru al filosofiei păgâne, cf. G. Fowden, *The Pagan Holy Man in Late Antique Society*, în *Journal of Hellenic Studies* 102, 1982, p. 40-43.
[lxii] *LatAnt*, p. 303-304, s.v. *Antioch* (Pierre-Louis Gatier).
[lxiii] Pentru sistemul judiciar, cf. Lietta de Salvo, *Giudici e giustizia ad Antiochia. La testimonianza di Libanio*, în *AARC* XI, p. 485-507.
[lxiv] Amm. Marc. 29, 1, 38.
[lxv] F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 131-142.
[lxvi] Amm. Marc. 29, 1, 40: *ut pecudum ubique trucidatio cernebatur.*
[lxvii] *PLRE*, I, p. 434, s.v. *Hilarius* 6.
[lxviii] *PLRE*, I, p. 673, s.v. *Patricius* 3.
[lxix] *PLRE*, I, p. 256, s.v. *Diogenes* 5.
[lxx] *PLRE*, I, 46-47, s.v. *Alypius* 4.
[lxxi] *PLRE*, I, p. 843, s.v. *Simonides.*
[lxxii] *PLRE*, I, p. 583-584, s.v. *Maximus of Ephesus* 21.
[lxxiii] *PLRE*, I, p. 334/335, s.v. *Festus* 3.
[lxxiv] Amm. Marc. 29, 2, 24: *ad emulationem eorum commissa, quae facta sunt Romae.*
[lxxv] F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 143-148.
[lxxvi] N. Lenski, *op. cit.*, p. 226.
[lxxvii] F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 106-111, 116-119.
[lxxviii] *PLRE*, I, s.v. *Chrysanthius*, *Eustochius* 5, *Eutherius* 1, *Himerius*, *Nestorius* 2, *Nymphidianus*, *Oribasius*, *Priscus* 5.
[lxxix] P. Grattarola, *L'usurpazione di Procopio e la fine dei Constantinidi*, în *Aevum* 60, 1986, p. 82-105.
[lxxx] N. Lenski, *op. cit*, p. 227 sq.
[lxxxi] *PLRE*, I, s.v. *Bassianus* 2, *Fl. Eusebius* 40, *Flavius Hypatius*, *Iacobus* 2, *Martyrius.*
[lxxxii] Zosimus 4, 14, 2; Sozomenus, *Hist. Eccl.* 6, 35, 2. Cf. Fr. Paschoud, *Zosime: Histoire nouvelle*, II, 2, p. 362, nota 132: „Que les procès d'Antioche aient fini par se transformer en une chasse aux intellectuals est évident; qu'ils aient été une persécution des païens semble fort douteux."
[lxxxiii] G. Fowden, *The Egyptian Hermes*, Princeton, 1993, p. 97-103 (*The philosophical paideia*); 116-119 (*Technique and philosophy: interactions*); *idem*, *Varieties of Religious Community*, în G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (eds.), *Interpreting Late Antiquity*, Harvard UP, 2001, p. 86-88 (*Theurgical community*).
[lxxxiv] G. Fowden, *Polytheist religion and philosophy*, în *CAH²* XIII, 1998, p. 548 sqq (*Jovian to Theodosius II: the attrition of polytheism*); A. Cameron, *The Last Pagans of Rome*, în W.V Harris (ed.), *The Transformation of Vrbs Roma in Late Antiquity*, Portsmouth [*JRA* Suppl 33], 1999, p. 109-122; M. Frede, *Monotheism and Pagan Philosophy*, în Polymnia Athanassiadi, M. Frede (eds.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford UP, 2002, p. 41-80.
[lxxxv] Despre tentativele de asasinare a lui Valens: Amm. Marc. 29, 1, 16.
[lxxxvi] *E.g.*, Amm. Marc. 30, 4, 2: *subagreste ingenium, nullis vetustatis lectionibus expolitum.* Cf. N. Lenski, *op. cit.*, p. 84-97 (*Valens and the Ideal Emperor*).
[lxxxvii] *Vicarius Asiae:* Euserius; *largitionalis:* Salia; *tribunus:* Numerius; guvernatori: Diogenes şi Fidustius; *notarii:* Bassianus, Hilarius şi Theodorus.
[lxxxviii] Eunapius, *VS* 7, 6, 3: οἱ γὰρ περὶ τὰ βασίλεια τοῖς βασιλευσι ἐπιβουλὴν τινὰ συστησάμενοι.
[lxxxix] Libanius, *Or.* 24, 13.
[xc] Peste o jumătate de secol, în Occident, un *notarius* (Ioannes, *primicerius notariorum*) va uzurpa puterea imperială după moartea lui Honorius. Cf. *PLRE*, II, s.v. *Ioannes* 6.
[xci] *CTh* VI, 35, 7 (a. 367); cf. H.C. Teitler, *Notarii and Exceptores*, J.C. Gieben Publisher [*Dutch Monographs on Ancient History* 1], Amsterdam, 1985, p. 162 sq.
[xcii] Principalele capete de acuzare în procese, cf. J.F. Matthews, *Ammianus...*, p. 217 sq; F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 169-193.
[xciii] H. Funke, *op. cit.*, p. 149 sq; D.S. Potter, *Prophets & Emperors: Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius*, Harvard UP, Cambridge Mass., 1994, p. 174-182 (*Prophecy and Political Unrest*); M. Beard, J. North, S. Price, *op. cit.*, p. 231-233.
[xciv] Despre influenţa nefastă a acestor miniştrii, cf. Amm. Marc. 28, 1, 10-12 şi 29, 1, 10-11; Zosimus 4, 15, 2-3.
[xcv] Amm. Marc. 27, 5, 8 (*imperator rudis*); 28, 1, 11 (*acer magis quam severus*); 29, 1, 11 (*Valentem, subrusticum hominem*).
[xcvi] Symmachus, *Or.* 4, 10-13: *Alienorum simulatione criminum Maximinus fidem fecit suorum.*
[xcvii] Symmachus, *Ep.* 1, 13: *luminibus accensis novi saeculi fata recitantur.* Cf. P. Bruggisser, *Gloria noui saeculi. Symmaque et le siècle de Gratien (Ep. I, 13)*, în *Museum Helveticum* 44, 1987, p. 134-149.

BDD-A23777 © 2007 Editura Universităţii „Petru Maior"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:43:37 UTC)

[xcviii] *CTh* IX, 6, 1-2 (15 martie 376); *CTh* IX, 19, 4 (16 aprilie 376); *CTh* IX, 35, 3 (4 ian. 377). Pentru această perioadă a „reconcilierii", cf. A. Alföldi, *op. cit*, p. 84-95; M. Fortina, *L'imperatore Graziano*, Torino, 1953, p. 39-45; J.F. Matthews, *Western Aristocracies*…, p. 65-76.
[xcix] R.M. Errington, *The Accession of Theodosius I*, în *Klio* 78, 1996, p. 446 sq.
[c] *CIL*, VI, 751 = *ILS*, 4268 (8 apr. 376); *CIL*, VI, 504 = *ILS*, 4153 (13 aug. 376); *CIL*, VI, 510 = *ILS*, 4152 (13 aug. 376); *CIL*, VI, 31118; *CIL*, VI, 500 = *ILS*, 4148 (13 mai 377).
[ci] *AÉ* 1968, 86. Cf. Michele Renee Salzman, *On Roman Time: The Codex–Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity*, Berkeley, 1990, p. 174-176.
[cii] Eunapius, *VS* 7, 6, 9-12.
[ciii] Despre blestemele locuitorilor Antiochiei – Amm. Marc. 31, 1, 2: *vivus ardeat Valens;* cf. şi N. Lenski, *Initium mali romani imperio: Contemporary reactions to the battle of Adrianople*, în *TAPhA* 127, 1997, p. 153, nota 69, despre aluzii similare la Themistius.
[civ] *E.g.*, Rufinus, *Hist. Eccl.* 2, 13: *impietatis suae poenas igni exustus dedit*. Cf. S. Mazzarino, *La fine del mondo antico²*, Rizzoli, Milano, 1988, p. 61 (*I giudizi di Dio come categoria storica*).
[cv] Themistius, *Or.* 14, 183b şi 15, 189d; cf. P. Heather–D. Moncur (eds.), *Politics, Philosophy and Empire in the 4th Century: Themistius' Select Orations*, Liverpool UP, 2002, p. 218-229 (*Embassy to the Emperor Theodosius*), p. 230-254 (*To Theodosius or The Most Royal of the Virtues*).
[cvi] P. Brown, *Politics and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*, Madison WI, 1992, p. 48-61 (*Paideia and Power*).
[cvii] Pentru *crimina laesae maiestatis*, cf. *LatAnt*, p. 399-400, s.v. *Crime and Punishment* (Baber Johansen).

BDD-A23777 © 2007 Editura Universităţii „Petru Maior"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-15 02:43:37 UTC)